

M. Macit Kenanoğlu

Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek

Klasik, İstanbul 2004, xvi+422 s.

Osmanlı tarihine yönelik ilginin çeşitli sebeplerle arttığı bir dönemde yaşıyoruz. Ciddi bilimsel eserler yanında, “tarihî” romanlarla da desteklenen bu ilginin önemli bir hissesi gayrimüslimlerin statüsü ve yaşayış biçimleri üzerinedir. Daha önce Osmanlı idaresinde bulunmuş ülkelerde yaşayanlar, hâkim nüfustan farklı bir dine mensup kişiler olarak hayat süren atalarının tarihini araştırırken, bazı din mensupları da Osmanlı coğrafyasının muhtelif bölgelerinde geçen tarihî serüvenlerini toplamaya çalışmaktadırlar.

Bu büyük alanın, aynı derecede ilim dünyasına katkılar doğurduğunu söylemek güçtür. Arşiv araştırmalarına dayanmayan, birkaç küçük bilgi ve belgeden devasa sonuçlar çıkartan, sistemler inşa eden eserler çoğunluktadır.

Osmanlı tarihi araştırmalarının pek çok sorunu bulunmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri, yeterli arşiv inceleme ve araştırmasına dayanmadan yapılan ge-

nellemelerdir. İkincisi ise, günümüze ait sosyal/siyasî/hukukî modeller esas alınarak yapılan inceleme ve değerlendirmelerdir. Üçüncü bir sorun olarak, uzun yüzyıllar yaşayan Osmanlı Devleti’nin tarih içinde değişmediği zannıyla belli bir dönemine ait uygulamayı bütün tarihe mal etme hatasını zikretmek gerekir. Aslında bu problemlerin her üçünü de tek bir hususa bağlayabiliriz: Genel olarak sosyal bilimlerde, pozitif bilimlerin aksine, evrensel modellerin olmadığı, bütün modellemelerin belli bir zaman ve mekânla, tarihî süreçle bağlantılı olduğu, bir başka zaman ve mekân dilimine tatbik edildiğinde isabetli sonuçlar vermeyeceği gerçeğinin dikkate alınmaması.

Osmanlı çalışmalarında en çok alakaya mazhar olan konunun gayrimüslimlerin statüsü olduğu yukarıda belirtilmişti. Gerçekten de yazılan eserlerin önemli bir kısmı gayrimüslimlerin Osmanlı yönetiminde yaşayışı ile ilgilidir. Diğer alanlarda olduğu gibi, bu

alanda da öncelikle tanımaya yönelik çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Vakalara, belgelere dayanan çalışmalar olmadan, konuyla ilgili modellemeler yapmak mümkün olmayacaktır.

M. Macit Kenanoğlu'nun *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* isimli eseri, Osmanlı çalışmalarında en çok alakaya mazhar olan bu karmaşık alana dair önemli bilgi ve tespitler içermektedir. Aslı bir doktora tezi olarak savunulan bu kapsamlı çalışmanın, yukarıda belirttiğimiz üzere, belli bir modeli ispat veya savunma maksadı taşımadığını, bir durum tespiti yapmaya çalıştığını belirtmek gerekir.

Yazar, giriş bölümünde gayrimüslimlerin İslâm hukuk tarihindeki yerini belirlemeye çalışmaktadır. Bu çerçevede, İslâm hukukunun teşekkülünün tamamlanmadığı ilk dönemlerden yani Medine Vesika'sından, sonraki dönemlerde gelişen ve "zimmət anlaşması" olarak ifadelendirilen uygulamalara kadar gayrimüslim tebaanın yönetimiyle ilgili hukukî düzenleme ve ilkeler değerlendirilmekte, Osmanlı öncesi dönem için tarihî ve teorik bir çerçeve çizilmektedir.

Kitabın birinci kısmı, gayrimüslimlerin kurumsal yapılarına ayrılmıştır. Burada, Osmanlı Devleti'nde özellikle İstanbul'un fethinden sonra belli bir istikâmet alan uygulama ve

"yapı" üzerinde durulmakta, "Millet Sistemi" etraflı bir şekilde incelenmektedir. Bilindiği üzere, Millet Sistemi, Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim tebaanın yönetimi için geliştirildiği düşünülen bir sistemdir. Daha çok iktisat ve idare tarihçelerinin varlığını ileri sürdükleri bu sisteme göre, gayrimüslimler, idarî, malî ve hukukî bakımdan otonom bir yapı içinde yaşamışlar, Osmanlı Devleti ve Müslüman tebaa ile sınırlı münasebetlerde bulunmuşlar, bazı tarihçilere göre "devlet içinde devlet" denecek derecede müstakil bir idare tarzıyla hayat sürmüşlerdir. Belli bazı verilerden ve elbette belgelerden hareketle ileri sürülen bu sistem anlayışının önemli bir eksikliği "hukukî perspektif"ten mahrum oluşudur. Osmanlı Devleti'nin hukuk yapısı ve hukukî uygulamalar, özellikle de mahkeme kararları üzerinde etraflı çalışmalar yapılmadıkça, bir sistemin varlığını veya yokluğunu iddia etmek mümkün olmayacaktır. Nitekim böyle bir sistemin olmadığını savunan yazarlar da, belli uygulamalardan hareket etmektedirler. Bu karmaşık yapıyı Kenanoğlu, dirâyetle ele almakta ve değerlendirmektedir. Millet Sistemi'nin lehinde ve aleyhinde serdedilen bütün görüşleri nakledip değerlendirerek, geniş bir arşiv çalışmasının verdiği perspektifle konuyu vuzûha

kavuşturmaya çalışmaktadır. Aynı kısımda, patriklik ve hahambazılıklarla ilgili hukukî düzenlemeler ve işleyişleri hakkında da bilgi verilmektedir.

Kitabın ikinci kısmı “Ruhanî Reislerin İdarî, Malî, Cezaî ve Ahvâl-i Şahsiyeye İlişkin Hukukî Yetkileri” başlığını taşımaktadır. Belki kitabın diğer kısımlarının da esasını teşkil eden bu bölümde, gayrimüslim tebaanın dinî liderliklerinin idare ve hukuk alanındaki yetkileri, uygulamalara dayanarak incelenmektedir. Millet Sistemi modelinin temelini teşkil eden, “idarî ve hukukî otonomi” meselesi bu bölümde açıklığa kavuşturulmaktadır. Yazar, gayrimüslimlerin dinî liderliklerinin bazı idarî ve hukukî yetkilerinin bulunduğunu kabul etmekte, ancak bu yetkilerin kullanımının çoğu zaman Osmanlı Devleti’nin iznine, bazen de sıkı kontrolüne tâbi olduğunu göstermektedir. Dinî liderliklerin, “Millet Sistemi” modelinde savunulmasının aksine, yargı yetkilerinin bulunmadığı, ihtilafların devletin genel yargı sistemi içinde halledildiği gözler önüne serilmektedir. Zaten taraflardan birinin Müslüman olduğu ihtilafların Osmanlı Devleti’nde genel yargı mercii olan şer‘iyye mahkemelerinde çözülmesi gerektiği, gayrimüslimlerin Müslüman üzerinde “velâyet”inin bulunmadığı bilinmektedir. Tarafların ikisini de gayri-

müslümlerin oluşturduğu davalar ise, iki taraf da kendi dinî mercilerinde yargılanmayı kabul etmedikleri takdirde şer‘iyye mahkemelerinde görülmektedir. O halde, ihtilafın, tarafların beraberce kararlaştırmaları halinde dinî mercilerde görülebildiği, böyle bir durumda da teknik anlamıyla bir “yargı organı”ndan değil, bir hakem mahkemesinden söz edilebileceği anlaşılmaktadır. Kenanoğlu, her türden pek çok davanın Osmanlı mahkemelerinde görüldüğünü zengin örneklerle göstermektedir. Patrikhane’de görülen davalarda ise, iki tarafın ortak rıza ve talebi aranmaktadır: “(...) (R)ıza-yı tarafeynin mevcut olmadığı durumlarda zimmiler arasındaki ihtilafların Patrikhane’ye götürülebilmesi devletin iznine bağlıdır ve bu durum ancak 19. yüzyılın ortalarına ait bir gelişmedir” (s. 216).

Patrikhane’de görülen davalarda ortak noktanın, aleyhine hüküm verilen kişi üzerinde “cemat baskısını kullanmak” gibi psikolojik bir sonuç sağlamak olduğunu belirten Kenanoğlu, gayrimüslim dinî liderlerin yargılamalarıyla ilgili olarak da, yine Osmanlı yargı sistemi içinde olmak kaydıyla, 16. yüzyıldan sonra belli istisnâî düzenlemelerin ortaya çıktığı tespitini yapmaktadır. Buna göre, hukukî bir teminat olmak üzere, patrik ve metropolitlerin yargılamalarının bir yüksek

mahkeme olan Divân-ı Hümâyûn'da yapılması öngörülmüştür. Bu imtiyazın da, bütün din adamlarını kapsayacak şekilde genel olarak değil, talep üzerine ve duruma göre münferit olarak verildiği anlaşılmaktadır (s. 217-218).

Davaların bazen “Divân-ı Hümâyûn'da vüzera ve kadıasker huzurunda” bazen de “huzûr-ı şeyhulislâmide” görülmesine dair ibareler, tarihler dikkate alındığında yapılan yeni düzenlemeyle alakadar olmalıdır. 18. yüzyıldan itibaren Divân-ı Hümâyûn'un önemi azalıp, sadrazam divanlarının ön plana çıkması üzerine, daha önceleri Divân-ı Hümâyûn'da görülen davaların Cuma Divânı'na alındığı bilinmektedir. Huzur Murâfaası da denilen bu Divân toplantısı, sadrazam başkanlığında kazaskerlerden oluşan bir heyetle yapılmaktadır. II. Mahmud zamanında, 1254/1838 tarihinde yapılan yeni kurumsal düzenlemeler çerçevesinde, Huzur Murâfaalarının şeyhulislâmın huzuruyla yapılması padişaha arz edilmiş ve bu talep muvâfik görülmüştür. Bunun üzerine, daha önce sadrazam başkanlığında yapılan toplantılar şeyhulislâm başkanlığında sürdürülmeye başlanmıştır. Yargılamanın “huzûr-ı şeyhulislâmide” yapılmasına gerek gören kayıtların hicrî 1254 tarihinden sonraya ait olması bu sebeptir.

Yazar, ruhanî reislerin ceza hukuku alanındaki yetkilerini değerlendirirken şöyle demektedir: “Patriklerin kendi cemaatleri üzerinde cezalandırma yetkisine dayanarak verdikleri cezalar esas itibarıyla ayine muhalif davrandığı iddia edilen kişileri cezalandırmak için tanınan ve devletin bilgisi ve izni dahilinde ve yine devletin yetkili organlarınca icra edilen cezalardır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, verilmesi istenen cezaların devletin onayından geçmekte olması ve ilgili görevlilere emirlerin padişah veya yetkili devlet organlarınca verilmesidir” (s. 227). Bu kanaati destekleyen pek çok belge, yazar tarafından takdim edilmektedir. İlgili bölümdeki değerlendirmeler, genel yargılama alanında olduğu gibi, ceza hukuku alanında da, “cemaat mahkemeleri” diyebileceğimiz, devletten bağımsız, otonom yargı kurumlarının bulunmadığını göstermektedir.

Ahvâl-i şahsiye dediğimiz, evlenme, boşanma ve bunlara müteallik davalarda ise gayrimüslimlerin dinî otoritelerinin daha fazla yetkili olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, kural olarak bu tür davaların ruhanî liderlerin yetkisinde olduğunu ifade etmekle (s. 245) beraber, Osmanlı mahkemelerine götürülen dava sayısının da az olmadığını belirtmektedir (s. 247-248). Miras hukuku alanında ruhanî liderlerin yetkileri ko-

nusundaki tartışmalar değerlendirilirken, konunun kamu hukukuyla alakası üzerinde durularak, bu konuda şer‘iyye mahkemelerinin yetkili olduğu belirtilmektedir. Mahkeme kararlarında da, “gayrimüslimlerin mirasla ilgili meselelerinin İslâm hukukunu ilgilendirdiği ve bunun şer‘î bir mesele olduğu”nun açık bir şekilde ifade edildiği görülmektedir (s. 255). Devletin miras hukukuyla ilgilenmesi, İslâm hukukunun tabiatından kaynaklanmaktadır. Bilindiği üzere İslâm hukukunda nassların en teferruatlı belirlediği alan miras hukudur. İnsanların en çok ve en kolay haksızlık yaptığı, zayıfların çoğu zaman mağdur edildiği bu alanda ayrıntılı düzenlemeler yapılması sûretiyle zayıfların hukukunun korunması murad edilmiştir. Hukukun bu genel yaklaşımının gereği olarak yargı sisteminin de bu konuda gerekli hassasiyeti göstermesi beklenmelidir. Ayrıca, devletin de belli şartların gerçekleşmesi halinde mirasçı olması, miras davalarında hâkimlerin belli oranlarda harç alması gibi sebepler de miras meselesinin kamu hukukunu ilgilendiren bir mesele olarak düşünülmesi sonucunu doğurmuştur. Gayrimüslimlerin mirasla ilgili ihtilaflarında ruhanî liderlerin sahip olduğu sınırlı yetkiler de ancak devletin tanıdığı birer yetki olarak göze çarpmaktadır.

Kenanoğlu’nun eserinin üçüncü kısmı gayrimüslimlerin ferdî hak ve hürriyetlerine ayrılmıştır. Bu kısımda, “Din ve Vicdan Hürriyeti” başlığı altında, ibadethanelerin tamir ve inşası, korunması, mezarlıklar ve dinî alâmetlerin alenen kullanılması gibi önemli konular, gayrimüslimlerin yerleşim alanları, köle edinmeleri ve kıyafetleriyle ilgili düzenlemeler, meyhane açmaları ve içki imal etmeleri, silah kullanmaları ve malî mükellefiyetleri incelenmektedir.

Macit Kenanoğlu’nun eseri, gayrimüslimlerle ilgili pek çok konu bakımından değerli bilgiler ve belgeler içermektedir; konuyla alakalı literatürün hemen hemen tamamını görebilme, farklı görüşleri takip edebilme, bunun ötesinde görüşlerin “yaşayan hukuk”a ne kadar tekâbül ettiğini geniş arşiv malzemesi ile değerlendirebilme imkânı vermektedir. Ancak, eserin belki en önemli katkısı, Osmanlı hukuk sisteminin bütünlüğü, kapsayıcılığı, genelliği, farklılıklara bu bütünlük içinde imkânlar tanınması, dolayısıyla otonom hukukî yapıların mevcudiyetinin olamayacağı hususunu ortaya koymasında ve Millet Sistemi olarak bilinen yapının, en azından klasik dönem itibarıyla sözkonusu olmadığını göstermesindedir. Yazara göre, bir otonom sistem yerine, din-den kaynaklanan hususlara saygı

gösteren, ama gayrimüslimleri Osmanlı tebaasının bütünlüğü içinde değerlendiren, malî ve idarî yönetimi kolaylaştıracak din esaslı bir “iltizam sistemi” mevcuttur; hukukun şahsîliği değil mülkîliği ilkesi geçerlidir. Yazarın ifadesiyle, “Kilise teşkilatının devletin hukukî yapısı ile uyumlaştırılması anlamında oldukça elverişli bir vasıta olan iltizam kurumundan yararlanan devlet,

hem kendi otoritesini tesis etmeyi hem de gayrimüslim cemaatler üzerinde kendi ruhanî reislerinin manevî otoritesini devlet düzenini koruma lehinde kullanmayı başarmıştır.”

Macit Kenanoğlu'nun çalışmasında dikkati çeken zengin malzeme ve dirâyetli değerlendirmeler, okuyucuya, kendisinden bu ve benzeri alanlarda yeni eserler bekleme hakkını vermektedir.